

У юридичній літературі неодноразово вказувалося на помилкову позицію судової практики у кваліфікації вимоги наймодавця повернути майно від наймача у разі припинення договору найму. Нерідко зустрічалися випадки, коли такі вимоги кваліфікувалися судами як віндикаційний або негаторний позов. Ми солідарні з думкою, що обов'язок повернути майно в разі припинення договору майнового найму входить до поняття «зміст правовідносин», які виникають із договору найму (обов'язок наймача). А отже, вимога наймодавця про повернення майна має кваліфікуватися як вимога про виконання свого обов'язку, що виник із договору майнового найму та має місце після його припинення⁵⁰⁸. Наукою слово сказане, наступне за вищими судовими інстанціями.

Визначаючи підсумок зробленого нами дослідження способів захисту суб'єктивних цивільних прав наймача і наймодавця, необхідно сказати, що кожен із них володіє всім арсеналом зобов'язально-правових способів захисту, які відомі сучасній юридичній доктрині та практиці. Можливість їх застосування окремо та в поєднанні залежить від виду правопорушення зобов'язання з передання майна у користування та наявністю збитків, спричинених правопорушенням.

6.2. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав учасників (членів) непадприємницьких товариств

Відповідно до ч. 1 ст. 85 ЦК України непадприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Законодавець у кодифікованому акті вказує лише на об'єднання громадян та споживчі кооперативи (ст. 86 ЦК України). Проте іншими нормативно-правовими актами врегульовано статус таких юридичних осіб приватного права, які є непадприємницькими товариствами (наприклад: закони України «Про свободу совісті та релігійні організації»⁵⁰⁹, «Про благодійництво та благодійні організації»⁵¹⁰, «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»⁵¹¹, «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»⁵¹², «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»⁵¹³ тощо).

⁵⁰⁸ Договірне право України. Особлива частина [текст]: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 205.

⁵⁰⁹ Відомості Верховної Ради УРСР [текст]. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

⁵¹⁰ Відомості Верховної Ради України [текст]. – 1997. – № 46. – Ст. 292.

⁵¹¹ Відомості Верховної Ради України [текст]. – 1998. – № 52. – Ст. 312.

⁵¹² Відомості Верховної Ради України [текст]. – 1999. – № 45. – Ст. 397.

⁵¹³ Відомості Верховної Ради України [текст]. – 2002. – № 10. – Ст. 78.

На відміну від підприємницьких товариств, створення яких, головним чином, спричинене участю у підприємницькій діяльності, непідприємницькі товариства виникли внаслідок об'єднання зусиль учасників для досягнення визначеної соціальної чи економічної мети. Римське приватне право до таких організацій відносило *sodalitates*, які переслідували культурні цілі, та *collegia*, тобто суспільно корисні (поховальні товариства), чи професійні (творчі та виробничі корпорації) цілі⁵¹⁴. При цьому необхідно зазначити, що непідприємницькі товариства (у сучасному їх розумінні) завжди перебували в системі юридичних осіб⁵¹⁵.

В основі непідприємницького товариства знаходяться права та обов'язки, які його учасники прагнуть реалізовувати спільно. Проте ці правомочності мають різне спрямування: а) приватно-корисні – для реалізації особистих інтересів засновників (учасників); б) суспільно корисні – для реалізації інтересів невизначеного кола осіб. Внаслідок такого поділу непідприємницькі товариства визначаються як приватно-корисні та суспільно корисні.

Поділ інтересу на приватно-корисний та суспільно корисний можна проілюструвати на прикладі визначення поняття «громадська організація» (ст. 3 Закону України «Про об'єднання громадян»⁵¹⁶), під яким розуміється об'єднання громадян для задоволення та захисту *своїх* законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, економічних, спортивних та інших *спільних* інтересів.

Як свідчить світова практика, поділ непідприємницьких товариств за ознакою корисності на приватно-корисні та суспільно корисні надає змогу втілювати особливий статус останніх як суб'єктів правових відносин⁵¹⁷. Тому видається неможливим реалізація різних за своєю правовою природою інтересів непідприємницьким товариством одного виду. У зв'язку з цим, парламентом на зміну Закону України «Про об'єднання громадян» прийнято Закон України «Про об'єднання громадян»⁵¹⁸ (чинний з 1 січня 2013 р.), яким громадське об'єднання

⁵¹⁴ Санфилиппо Чезаре Курс римского частного права [текст]: учебник / Под ред. Д. В. Дождева – М.: Издательство БЕК, 2002. – С. 48–49.

⁵¹⁵ Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 [текст] / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчук та М. О. Стефанчук. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 683, 742, 785.

⁵¹⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

⁵¹⁷ Мур Д. Общественно полезные организации: обзор [текст] / Д. Мур // Избранные положения из мировой практики о порядке предоставления организациям статуса благотворительных, общественной пользы и освобожденных от налогообложения / Международный Центр Некоммерческого Права. – К.: ИКЦ «Леста». – 2007. – С. 10–11.

⁵¹⁸ Про об'єднання громадян: Закон України [текст] // Голос України. – 2012. – № 70.

визначене як добровільне об'єднання фізичних та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення *суспільних*, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів.

Поділ непідприємницьких товариств на приватно-корисні та суспільно корисні також впливає на можливість захисту суб'єктивних цивільних прав учасників (членів) цих товариств, оскільки можна виділити:

а) безпосередні права учасників, що існують в межах юридичної особи (внутрішні корпоративні права);

б) колективні права учасників (членів), що об'єднані товариством (права юридичної особи).

Перша група прав є за своєю юридичною природою корпоративними, тому залежно від об'єкта, з приводу якого вони виникають, їх слід характеризувати як майнові, немайнові та організаційні⁵¹⁹. Другій групі, у свою чергу, притаманні ознаки, не типові для корпоративних прав, адже непідприємницьке товариство створюється внаслідок реалізації особами права на свободу об'єднання, метою якого є, у тому числі, захист інтересів засновників (ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 36 Конституції України та ін.).

Ці колективні права визначені на підставі приватного або суспільного інтересів, які реалізують непідприємницькі товариства, а отже, можна дискутувати щодо певної подвійної природи юридичних осіб у формі корпорації: як «майданчик» для реалізації прав осіб або єдиний корпоративний інтерес – інтерес власне юридичної особи⁵²⁰. Тому пропонується розглядати особливості захисту суб'єктивних цивільних прав учасників (членів) непідприємницьких товариств у двох аспектах: а) захист безпосередніх суб'єктивних прав учасників; б) захист опосередкованих прав членів непідприємницьких товариств.

Особливості захисту прав учасників непідприємницьких товариств формуються на основі інтересу, який переслідують учасники цих юридичних осіб. Так, асоціації створюються на основі об'єднання особистих немайнових інтересів, об'єднання співвласників та фонди – майнових інтересів. У свою чергу, суспільно корисні непідприємницькі

⁵¹⁹ Саракун І. Б. Здійснення корпоративних прав учасниками (засновниками) господарських товариств (цивільно-правовий аспект) [текст]: Монографія / І. Б. Саракун. – К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2009. – С. 29; Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти) [текст]: Монографія / За заг. ред. В. В. Луця. – Тернопіль, Підручники і посібники, 2007. – С. 100.

⁵²⁰ Михайлов С. В. О корпоративном интересе [текст] // Корпорации и учреждения: Сборник статей / Отв. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2007. – С. 119–126.

товариства мають на меті реалізацію суспільних інтересів, тому слід вести мову про те, що ці юридичні особи є, власне, механізмом захисту інтересів невизначеного кола осіб. Тому пропонуємо розглянути особливості захисту суб'єктивних цивільних прав учасників у залежності від видів непідприємницьких товариств.

Асоціацією є приватно-корисне непідприємницьке товариство, створене для реалізації особистих немайнових інтересів засновників (учасників). Такими інтересами можуть бути культурні, творчі, вікові, професійні чи інші немайнові інтереси. Метою створення асоціації може бути, у тому числі, представництво інтересів не лише фізичних осіб, а й суб'єктів підприємницької діяльності за умови дотримання конкурентного та антимонопольного законодавства України.

Враховуючи зазначену особливість, учасники асоціації потребують переважно захисту їх прав, пов'язаних із управлінням юридичною особою. Проте, який спосіб захисту корпоративних за правовою природою суб'єктивних цивільних прав обрати учаснику асоціації у разі виникнення подібного спору? Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 12 ГПК України⁵²¹ господарським судам підвідомчі справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах за участю господарського товариства. Тобто, права на звернення до суду позбавлені не лише учасники непідприємницьких товариств, а й члени виробничих кооперативів, що підтверджується роз'ясненням п. 3 постанови Пленуму Верховного суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» № 13 від 24.10.2008 р.⁵²²

Так, можна звернути увагу на ухвалу Солом'янського районного суду м. Києва від 02.03.2012 р. у справі № 2–о–100⁵²³. Заявник звернувся до суду із заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, а саме щодо реалізації норм Статуту Всеукраїнської авіаційної асоціації «АОПА–Україна» «з метою недопущення порушення особистих прав та законних інтересів членів Асоціації». Проте суд відмовив у відкритті провадження, посилаючись на те, що, виходячи зі змісту ст. 256 ЦПК України, «в судовому порядку можуть бути встановлені факти, що мають юридичне значення, які стосуються прав фізичної особи, а встановлення фактів, що мають юридичне значення, від яких залежить, виникнення, зміна або припинення прав невизначеного кола осіб, в порядку окремого провадження, передбаченого Главою 6 ЦПК України, не передбачено».

⁵²¹ Відомості Верховної Ради України [текст]. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

⁵²² Вісник Верховного Суду України [текст]. – 2008. – № 11.

⁵²³ Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 02.03.2012 р. у справі № 2–о–100 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Rewiew/21730773>.

Вважаємо, що така позиція суду є суперечливою, зважаючи на такі обставини:

1) відповідно до ч. 2 ст. 256 ЦПК України у судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не встановлено іншого порядку їх встановлення;

2) Всеукраїнська авіаційна асоціація «АОПА–Україна» серед засновників (учасників) визначає фізичних осіб – членів організації (відповідно до витягу Серія АЖ № 934517⁵²⁴).

Таким чином, з метою попередження корпоративного спору, передбаченості підстав звернення до суду, визначеності кола заінтересованих осіб, обґрунтованості звернення та відсутності іншого способу захисту законних інтересів суд, як здається, безпідставно відмовив у відкритті провадження.

Загалом, є міркування, що корпоративні права можуть виникати лише у господарських товариствах, оскільки мають такі ознаки⁵²⁵:

1) корпоративні права належать лише особам, частка яких визначається у статутному капіталі юридичних осіб;

2) корпоративні права виникають лише щодо підприємницької юридичної особи (корпоративного товариства);

3) корпоративні права мають складну структуру: містять права немайнового та майнового характеру;

4) здійснення корпоративних прав пов'язане з майновою участю у статутному капіталі підприємницької юридичної особи;

5) корпоративні права можуть бути передбачені законом і локальними правовими актами підприємницької юридичної особи (корпоративного товариства);

б) належність особі корпоративних прав не вважається заняттям нею підприємницькою діяльністю;

7) законом можуть бути встановлені межі для певних категорій осіб щодо належності їм та/або здійснення ними корпоративних прав.

Такі ознаки мають законодавче обґрунтування, натомість, враховуючи доктринальні положення інституту юридичної особи, можна із впевненістю стверджувати, що права учасників непідприємницьких товариств загалом мають такі ж ознаки, враховуючи лише особливості правового статусу окремих видів непідприємницьких товариств.

⁵²⁴ Всеукраїнська авіаційна асоціація «АОПА–Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aopa.com.ua/dokumeny-qaopa-ukrainaq/37-dokumenty>.

⁵²⁵ Цікало В. Корпоративні права: поняття, ознаки та класифікація [текст] / В. Цікало // Право України. – 2010. – № 11. – С. 108.

Так, майнові права учасників притаманні об'єднанням співвласників, фондів, а також непідприємницьким кооперативам, а можливість участі в непідприємницьких товариствах також обмежена законодавством для окремих категорій осіб (наприклад, обмеження участі в політичних партіях). Тому є необхідність забезпечити судовий захист корпоративних прав учасників непідприємницьких товариств, що, на нашу думку, належатиме до цивільної юрисдикції.

На підтвердження цієї позиції звернемо увагу на види корпоративних прав, які заперечують їх ознаку – притаманність підприємницьким юридичним особам. Так, за видом організаційно-правової форми юридичної особи, вони поділяються на: 1) корпоративні права учасників господарських товариств – об'єднання капіталів; 2) корпоративні права учасників господарських товариств – об'єднання осіб (діяльності); 3) корпоративні права учасників підприємств споживчої кооперації тощо⁵²⁶.

Однак необхідно зауважити, що асоціації та непідприємницькі кооперативи (споживчі товариства, зокрема) створюються внаслідок об'єднання осіб (діяльності), а об'єднання співвласників та фонди – об'єднання майна (майнових прав), тому заперечувати їх корпоративний характер неможливо.

Участь особи у непідприємницькому товаристві, здається, може впливати також на особливості відшкодування моральної шкоди, оскільки участь у такій юридичній особі є особистим немайновим правом. Виявляючи окремі критерії при визначенні розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди разом із такими ознаками, як регіон поширення шкоди, час негативного впливу, форма фактів, варто враховувати індивідуальні особливості потерпілої особи. До цього критерію, головним чином, відносять психологічний стан особи (від зміни настрою до тяжкого психічного стану)⁵²⁷.

Так, моральна шкода може бути пов'язана з можливістю подальшої участі у непідприємницькому товаристві (справи щодо плагіату, порушення професійних обов'язків тощо), а також призвести до інших наслідків – втрати кар'єри, творчого натхнення, звичного спілкування, що, в свою чергу, пов'язано з іншим – наслідками, які наступають у зв'язку із заподіянням моральної шкоди.

Наступним видом є об'єднання співвласників як приватно-корисне непідприємницьке товариство, створене з метою спільного

⁵²⁶ Цікало В. Корпоративні права: поняття, ознаки та класифікація [текст] / В. Цікало // Право України. – 2010. – № 11. – С. 110.

⁵²⁷ Відшкодування моральної та матеріальної шкоди [текст]: навч. посіб. / М. К. Галаянтич, А. Б. Гриняк, А. І. Дрішлюк, Т. С. Ківалова [та ін.]; за ред. М. К. Галаянтича. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – С. 129.

управління та утримання майна, тобто з метою спільного здійснення прав власників/співвласників. Участь у цих непідприємницьких товариствах має майновий характер, тому і захист суб'єктивних цивільних прав зазначених товариств має майновий характер.

Зокрема, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку є юридичною особою, створеною власниками для сприяння використання їхнього майна та управління, утримання і використання неподільного та загального майна (ст. 1 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»⁵²⁸).

Відносини, які складаються між членами об'єднання співвласників, є інституційно оформленими відносинами спільної власності з тією різницею, що співвласники юридично передають свої правомочності до юридичної особи, якою управляють у якості учасників об'єднання. Така конструкція, вважається, надає можливість спонукати виконувати обов'язки співвласника, які за виключенням положень ч. 4 ст. 319 ЦК України (власність зобов'язує), загальними нормами не передбачені.

Тому спеціальними нормами ст. 15 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» визначені обов'язки власника – члена об'єднання. Проте, чи виникають у власників, які не є членами об'єднання, обов'язки, тотожні обов'язкам визначених згаданою нормою? Вважається, що цих обов'язків у особи, яка не є членом об'єднання, бути не може. Однак у такого співвласника виникають обов'язки, пов'язані зі здійсненням речових прав на спільне майно.

Подібна позиція щодо здійснення спільної власності законодавчо закріплена у ч. 4 ст. 358 ЦК України щодо обов'язковості визнання новим співвласником нотаріально посвідченого договору про порядок володіння та користування спільним майном відповідно до часток у спільній частковій власності. Натомість, Законом України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» передбачена лише можливість укладення угод про співпрацю та дії у спільних інтересах між об'єднаннями та не членами об'єднання, які є власниками приміщень, розташованих у межах одного житлового комплексу (ч. 5 ст. 9).

Таким чином, при переході права власності на майно члена об'єднання новий власник не набуває прав члена об'єднання, і відносини з управління спільним майном, які визначені установчими документами товариства, не виникають. У результаті цього можуть порушуватися суб'єктивні права учасників, адже зменшується, зокрема, частка у витратах на утримання спільного майна.

⁵²⁸ Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України [текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 78.

Вихід із цієї ситуації ілюструє рішення апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 16.05.2012 р. у справі № 22-ц/0190/2972/2012⁵²⁹. Так, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку «Вотчина» звернулося до суду з позовом, в якому просило стягнути заборгованість зі сплати обов'язкових внесків на утримання прибудинкової території.

Суд, задовольняючи позовні вимоги, керувався тим, що відповідно до ч. 4 ст. 4 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» основна діяльність об'єднання полягає у здійсненні функцій, що забезпечують реалізацію прав власників приміщень на володіння та користування спільним майном членів об'єднання, належне утримання будинку та прибудинкової території, сприяння членам об'єднання в отриманні житлово-комунальних та інших послуг належної якості за обґрунтованими цінами та виконання ними своїх зобов'язань, пов'язаних з діяльністю об'єднання.

Частиною 1 ст. 16 та частинами 1, 2 ст. 20 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» об'єднання має право відповідно до законодавства та статуту шляхом скликання загальних зборів встановлювати розміри платежів, зборів і внесків членів об'єднання, а також відрахувань до резервного і ремонтного фондів, пропорційно до загальної площі приміщень, що перебувають у власності фізичних або юридичних осіб.

Суд встановив, що відповідач як власник квартири, яка не є членом об'єднання та не уклала договір з об'єднанням, відповідно до ст. 360 ЦК України зобов'язана брати участь у витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплаті податків, зборів (обов'язкових платежів), а також нести відповідальність перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними зі спільним майном. Тим самим, на думку суду, між відповідачем та позивачем виникли зобов'язальні відносини, які були порушені відповідачем – власником квартири, а отже, є підстави для задоволення позову та стягнення заборгованості відповідно до статей 525, 526, 610 та 611 ЦК України.

Загалом, таке рішення суду є правомірним, адже забезпечує реалізацію суб'єктивних цивільних прав власників спільного майна – членів об'єднання, оскільки за відсутності достатньої кількості членів, які виконують суб'єктивні обов'язки учасників невідприємницького товариства, виникає необхідність збільшення витрат на утримання

⁵²⁹ Рішення апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 16.05.2012 р. у справі № 22-ц/0190/2972/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Rewiew/24180190>.

спільного майна. Однак відсутні законні підстави для його постановлення, зважаючи на таке:

1) майновий обов'язок участі у витратах на утримання спільного майна визначений законодавством лише щодо спільного часткового майна (ст. 360 ЦК України), однак суд поширює цю норму на усі відносини спільної власності;

2) визначивши, що відносини між власником та об'єднанням є зобов'язальними, суд не встановив їх характер (договірні чи недоговірні), що загалом негативно характеризує судову практику з приводу стягнення коштів у відносинах, що виникають з приводу надання житлово-комунальних послуг⁵³⁰.

Захист майнових інтересів осіб може забезпечуватися відповідно до виду юридичної особи. Зокрема, можна говорити про відносини, які виникають у фонді як непідприємницькому товаристві, правовий статус якого на сьогодні детально врегульовано лише Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення»,⁵³¹ тобто у галузі пенсійного забезпечення. З огляду на це, засновники юридичної особи змушені створювати громадську організацію або благодійний фонд, що може спричинити ситуацію відсутності належного правового механізму захисту майнових прав.

У зв'язку із досліджуваною проблематикою розглянемо рішення Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 07.05.2001 р. у справі № 2-1201/11⁵³². Так, позивач звернувся до суду із позовом, вказавши, що для газифікації громадською організацію «Світло» були придбані труби для будівництва газопроводу до будинків членів організації. Труби були роздані членам організації, а відповідачці було надано для зберігання 10 труб. При проведенні газопроводу вона віддала 1 трубу, а 9 труб залишила у себе, тому позивач просить зобов'язати відповідачку повернути 9 труб, які вона відмовилася віддавати.

Суд встановив, що позивачкою нарівні з іншими членами організації були оплачені роботи щодо розробки технічної документації

⁵³⁰ Кочин В. Недоговірні зобов'язальні відносини у сфері житлово-комунальних послуг: проблеми та практика (початок) [текст] / В. Кочин // Юридичний вісник України. – 2011. – № 19. – С. 13; Кочин В. Недоговірні зобов'язальні відносини у сфері житлово-комунальних послуг: проблеми та практика (закінчення) [текст] / В. Кочин // Юридичний вісник України. – 2011. – № 20. – С. 13.

⁵³¹ Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України [текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47. – Ст. 372.

⁵³² Рішення Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 07.05.2001 р. у справі № 2-1201/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16136239>.

на проведення газопроводу та оплачені самі роботи на газовідведення. Але з копії технічного проекту видно, що він не передбачає газифікацію будинку відповідачки.

Виходячи з наведених обставин, суд доходить висновку, що відповідачка як член громадської організації є співвласником його майна, яка вложила свої кошти у проведення робіт, для виконання яких була утворена ця організація, тому, на думку суду, вона на законних підставах володіє часткою її майна, тим більше, що оплачені нею роботи стосовно її будинку виконані не були.

Можливо, таке рішення і є справедливим та моральним з огляду на дійсні відносини, однак воно суперечить нормам законодавства та доктринальним положенням цивілістики. Зокрема, член громадської організації не має речових прав на майно громадської організації. Такий характер відносин притаманний об'єднанням співвласників або фондам як непідприємницьким товариствам. Саме в основі останнього лежить об'єднання майнових інтересів учасників для спільного накопичення і використання коштів (майна), на яке учасники мають майнові права. Така конструкція, як здається, унеможливить виникнення подібних явищ у судовій практиці.

Останньою групою є суспільно-корисні непідприємницькі товариства, які, окрім корпоративних інтересів засновників, реалізують інтереси невизначеного кола осіб, а тому відіграють вагомую роль у механізмі захисту суспільних інтересів. Так, на сьогодні в українському законодавстві відсутній належний цивільний процесуальний інструментарій захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб, що, на думку Т. В. Степаненко, є комплексним міжгалузевим утворенням правових норм, що регулюють суспільні відносини за допомогою існуючих правових засобів з метою захисту суспільних інтересів та позитивних змін у суспільному житті⁵³³.

Реалізація права на захист прав групи осіб або невизначеного кола осіб розглядається в межах процесуального інституту групового позову, що дозволяє застосувати наслідки його розгляду, у тому числі на осіб, які не брали в ньому участі, з врахуванням того, що усі особи, інтереси яких були вирішені таким судовим рішенням, мають рівні права та обов'язки щодо виконання такого рішення.

Вочевидь, позивачем у цій категорії справ може бути і фізична особа як учасник цивільних відносин, однак при цьому не досить зрозумілим є коло можливих публічних інтересів, захист яких намагається

⁵³³ Степаненко Т. В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб [текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. В. Степаненко. – Харків, 2008 – С. 4.

здійснити такий позивач. Тому, на нашу думку, групові позови необхідно поділити за такими особливостями⁵³⁴:

а) приватний груповий позов фізичної особи в силу здійснення професійної діяльності (фізична особа – підприємець, адвокат, нотаріус тощо) або організації;

б) організаційний груповий позов, що подається спеціалізованою громадською організацією, що діє у тій чи іншій галузі суспільних відносин з метою захисту прав осіб у визначеній галузі.

Щодо цієї класифікації варто зазначити, що приватний груповий позов може подаватися громадськими об'єднаннями, тобто непідприємницькими товариствами, які реалізують спільні інтереси та не мають делегованих владних повноважень; натомість, організаційні групові позови – громадські формування або саморегульвні організації, в межах їх спеціальної господарської діяльності.

Такий спосіб захисту суспільних прав був відомий ще римському праву (Дигести Юстиніана, книга перша, титут IV «Про позови, що пред'являються від імені якоїсь сукупності або проти неї»). На сьогодні в країнах континентального права груповий позов був введений у 1994 р. у Нідерландах, у 1995 р. – у Португалії, в 2001 р. – в Іспанії, у 2002 р. – у Швеції. Інші країни Європи відносяться до цього інституту більш стримано⁵³⁵.

Якщо говорити про суспільний інтерес, то у відповідності до статті 16 ЦК України найпоширенішим способом його захисту є визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, оскільки саме ця категорія справ значною мірою стосується інтересів невизначеного кола осіб.

Вивчаючи спеціалізованість діяльності суспільно-корисного непідприємницького товариства, варто звернути увагу на можливість його участі у так званих правозахисних відносинах, які виникають у зв'язку з проголошеними цінностями, які, насамперед, джерелом визначають людину, а крім того – зовнішні стосовно неї явища (предмети матеріального та духовного світу, екологію, соціально корисні дії та їх результати), які мають важливе значення для її гідного життя.

Суб'єктами правозахисних відносин є ті особи, які мають правовий зв'язок з предметом (об'єктом) правозахисних відносин, тобто мають правосуб'єктність (компетенцію), яка дозволяє їм виступати

⁵³⁴ Малешин Д. Я. Российская модель группового иска [текст] / Д. Я. Малешин // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 2010. – № 4. – С. 72.

⁵³⁵ Там само. – С. 73, 76–77.

учасниками цих відносин. При цьому зрозуміло, що коло суб'єктів правозахисної діяльності є ширшим, аніж суб'єктів права на захист прав осіб⁵³⁶.

Така діяльність може здійснюватися в межах організаційного групового позову спеціалізованими непідприємницькими товариствами, які мають делеговані владні повноваження. До них слід віднести саморегулівні організації та громадські формування.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1035-р від 21.11.2007 р. схвалена Концепція сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства⁵³⁷. Вказаний документ передбачає налагодження ефективної взаємодії, яка має базуватися на партнерстві, взаємній заінтересованості у досягненні цілей, всебічному забезпеченні захисту прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до роз'яснення Міністерства юстиції України «Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства» від 03.02.2011р.⁵³⁸ інститути громадянського суспільства беруть участь і в правозастосовчій діяльності (п. 2), яка забезпечується шляхом: повної передачі повноважень державних органів; часткової передачі повноважень державних органів; громадського контролю.

Для визначення поняття «саморегулівна організація» доцільно звернутися до Модельного Закону СНД «Про саморегулівні організації» від 31.10.2007 р.⁵³⁹, яким визначено, що вони є непідприємницькими організаціями, створеними з метою здійснення самостійної та ініціативної діяльності, яка реалізується суб'єктами підприємницької чи професійної діяльності чи недержавними пенсійними фондами, під якою розуміється розроблення та встановлення правил та стандартів у цій діяльності, а також контроль за дотриманням вимог цих правил та стандартів (ст. 2–3 Модельного Закону).

Законодавче закріплення повноважень саморегулівної організації є, як здається, засобом державного регулювання господарської

⁵³⁶ Анисимов П. В. Право человека на юридическую защиту и правозащитные отношения [текст] / П. В. Анисимов // Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Ф. М. Рудинского. – 3-е изд. – Москва, 2010. – С. 516–517.

⁵³⁷ Концепція сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [текст] // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – Ст. 3284. – С. 89.

⁵³⁸ Роз'яснення Міністерства юстиції України «Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства» від 03.02.2011р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS14895.html.

⁵³⁹ Модельний Закон СНД «Про саморегулівні організації» від 31.10.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sro.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=296.

діяльності, який також не позбавлений недоліків, що впливають на їх організаційно-правову форму. До них можна віднести такі товариства, як: саморегульвна організація адміністраторів недержавних пенсійних фондів; саморегульвна організація кредитних спілок; саморегульвні організації на ринку фінансових послуг; саморегульвні організації оцінювачів; саморегульвні організації у сфері оцінки земель; саморегульвні організації фондового ринку та ін.

Окрім визначених законодавцем товариств, до саморегульвних організацій слід віднести *творчі спілки* як суб'єкти творчої діяльності.

Саме творчі спілки як саморегульвні організації виявлені у ч. 1 ст. 1111 ЦК України, якою визначається можливість затвердження ними типових ліцензійних договорів – форма владних повноважень у саморегулюванні для захисту інтересів творців.

Названі товариства є організаціями професійних учасників ринку – «вільних професій», тобто сукупністю видів діяльності, які забезпечують специфічні потреби суспільства у сфері гуманітарних та соціально-економічних відносин шляхом надання кваліфікованих та суспільноважливих послуг, а тому несуть особливу персональну відповідальність⁵⁴⁰. Вплив цих так званих «нетериторіальних органів самоврядування» може бути або ж виключно корпоративний (етичні кодекси, внутрішні правила тощо), або ж на основі законодавчого забезпечення (відповідний нормативно-правовий акт).

Якщо саморегульвні організації спрямовують свою діяльність на суб'єктів правових відносин чи на їх діяльність, то наступні невідприємницькі товариства спрямовують свою діяльність на охоронювані законом об'єкти суспільних відносин.

Так, у законодавстві можна виділити наступні суспільно-корисні товариства, які охоплюються цією ознакою та визначаються як *«громадські формування»*: громадські природоохоронні формування (Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»⁵⁴¹); громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону (Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону»⁵⁴²).

⁵⁴⁰ Коліушко І. Б., Український Д. Я. Вільні професії: поняття та специфіка [текст] / І. Б. Коліушко, Д. Я. Український // Збірник матеріалів Всеукраїнської конференції з питань законодавства для невідприємницьких організацій. – Київ. – 2004. – С. 58, 62.

⁵⁴¹ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України [текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

⁵⁴² Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України [текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

Відповідно до роз'яснення Міністерства юстиції України «Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства»⁵⁴³ від 24.01.2011 р. законодавством України досить повно визначена лише адміністративна правосуб'єктність громадських організацій, що дає широкі можливості залучення громадських організацій до державного управління. Таким чином, можна зробити висновок, що законодавством передбачені умови для функціонування публічно корисних непідприємницьких організацій.

Екологічні права громадян гарантуються участю громадських об'єднань та громадян у діяльності з охорони навколишнього природного середовища за допомогою участі в управлінні в галузі охорони навколишнього природного середовища. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає лише дві умови для реалізації ними управління: мати за статутну мету охорону навколишнього природного середовища; бути зареєстрованими відповідно до законодавства, тобто, бути суспільно корисними непідприємницькими товариствами як юридичними особами приватного права.

Видається, що такі обмежені вимоги надають природоохоронним громадським організаціям широкі управлінські повноваження (ст. 21 Закону), а саме: брати участь у проведенні спеціально уповноваженими державними органами управління в галузі охорони навколишнього природного середовища перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів; брати участь у підготовці проектів нормативно-правових актів з екологічних питань.

Природоохоронні громадські організації через громадських інспекторів здійснюють суспільно корисну діяльність шляхом виконання державних функцій у найбільш простий і доступний спосіб. Таким чином, ці формування є дієвим елементом у громадянському суспільстві. На думку Р. Ю. Шульги, загалом правозахисні організації можуть здійснювати подвійний вплив на прийняття та реалізацію закону в межах громадянського суспільства: як представники громадськості, так і беручи участь у законодавчій діяльності на засадах професіоналізму, взаємоповаги та загальних «правил гри»⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Роз'яснення Міністерства юстиції України «Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства» від 24.01.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11>.

⁵⁴⁴ Шульга Р. Ю. *Формы деятельности неправительственных правозащитных организаций в защите гражданских прав: современные тенденции в общественной жизни России* [текст] / Р. Ю. Шульга // *Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики* / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Ф. М. Рудинского / Р. Ю. Шульга. – М., 2010. – С. 567.

Іншим видом громадських формувань є формування з охорони громадського порядку і державного кордону, які відповідно до частин 4–5 ст. 3 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» не мають права займатися підприємницькою або іншою діяльністю з метою одержання прибутку, а використання громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону України має здійснюватися лише для виконання завдань, передбачених цим Законом.

Відповідно до ст. 10 зазначеного Закону для виконання завдань громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону та їх члени мають особливі права, пов'язані з виконанням суспільно корисних завдань у частині взаємодії з іншими органами громадської самодіяльності, що беруть участь у адміністративних заходах.

Окрему увагу привертає те, що при здійсненні учасниками невідприємницького товариства суб'єктивних прав, може виникнути ситуація конфлікту інтересів. У законодавстві це положення врегульовано в межах визначення цивільної дієздатності юридичної особи – щодо діяльності її органів виключно в інтересах юридичної особи, добросовісності і розумності, неперевищення повноважень посадовими особами (ч. 3 ст. 92 ЦК України).

Вважається, що названа норма стосується зовнішніх відносин організації з іншими суб'єктами. При цьому, конфлікт у внутрішньо-організаційних відносинах залишається нерегульованим. Так, можна знайти визначення поняття «конфлікту інтересів» у актах публічного законодавства (наприклад, ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції»⁵⁴⁵), або ж у актах Національного банку України (наприклад, Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України⁵⁴⁶).

Загалом, *конфлікт інтересів* зводиться до того, що виникає ситуація, що не дозволяє однозначно стверджувати про об'єктивність діяльності посадової особи, спричиненої її приватними інтересами.

Конфліктом інтересів у невідприємницьких товариствах визначається ситуація, коли професійні або особисті інтереси особи (співробітника чи керівника) впливають на його здатність приймати рішення в інтересах організації. Це явище розглядається у *вузькому*

⁵⁴⁵ Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України [текст] // Відомості Верховної Ради України. – 07.10.2011. – № 40. – Ст. 404. – С. 1750.

⁵⁴⁶ Постанова Національного банку України «Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України» № 98 від 28.03.2007 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07>.

(директор чи співробітник мають особистий майновий інтерес у майбутньому правочині, де організація виступає однією зі сторін) та *широкому* (конфлікт будь-яких зобов'язань за участі осіб) значеннях⁵⁴⁷.

Для уникнення можливих конфліктів, які можуть впливати на суб'єктивні права як організації, так і захисту прав учасників і товариства, необхідно установчими документами визначати: 1) коло осіб, які можуть брати участь в укладенні правочинів; 2) порядок схвалення конфліктних правочинів; 3) права та обов'язки наглядових органів, у випадку їх створення; 4) обсяг відповідальності посадових осіб тощо.

Таким чином, аналізуючи особливості захисту суб'єктивних цивільних прав учасників (членів) непідприємницьких товариств, необхідно зазначити таке:

1) права учасників непідприємницьких товариств мають корпоративний характер, тому способи захисту залежать від виду цих прав (організаційні, майнові, немайнові);

2) судовий захист прав учасників непідприємницьких товариств необхідно здійснювати в межах цивільної юрисдикції, оскільки він не пов'язаний зі здійсненням підприємницької діяльності юридичними особами чи їх учасниками;

3) суспільно корисні непідприємницькі товариства в межах цивільної процесуальної правосуб'єктності у силу особливостей їх діяльності мають право на звернення до суду з груповим позовом;

4) суспільно корисні непідприємницькі товариства є механізмом захисту суб'єктивних цивільних прав осіб, оскільки здійснюють правозахисну діяльність;

5) непідприємницьким товариствам установчими документами доцільно передбачати порядок вирішення конфліктів інтересів, що забезпечить захист прав учасників цих товариств.

Певна річ, що ці доктринальні позиції сприятимуть удосконаленню законодавства щодо захисту статусу непідприємницьких юридичних осіб в Україні.

⁵⁴⁷ Некоммерческое право [текст]: Учебное пособие / Под общ. ред. Н. А. Идрисова, У. Ю. Пак. – Б.: Т. ДЭМИ, 2006. – С. 57.